

Sumbangan Institusi fatwa negeri Kedah dalam melahirkan kesepaduan masyarakat Islam

Kamarudin Ahmad^{1,a}

¹Pusat Pengajian Bahasa, Tamadun & Falsafah, Universiti Utara Malaysia, Sintok Kedah, Malaysia.

^akama@uum.edu.my

Kata kunci: fatwa, Kedah, perpaduan.

Abstrak. Islam adalah agama yang bersifat sejagat dan perkembangannya diseluruh pelusuk dunia adalah kerana kesejagatannya. Hasil dari sejagatnya itu ia menempuh dan melalui pelbagai penemuan dan peristiwa baru. Natijahnya setiap penemuan atau peristiwa baru itu memerlukan penyelesaian dari sudut hukum Islam. Institusi fatwa adalah organisasi rasmi yang bertindak mencari hukum ke atas setiap persoalan yang melibatkan masyarakat Islam. Di negeri Kedah, institusi fatwa adalah antara institusi tertua yang berperanan membantu masyarakat Islam memahami dan mengatasi setiap persoalan baru dari sudut kacamata Islam. Oleh itu, artikel ini cuba meneliti proses pengeluaran fatwa di negeri Kedah dalam mewujudkan kesatuan pandangan dalam kalangan masyarakat Islam, umpamanya pemakaian mazhab Shafei dalam urusan fatwa. Ini sekaligus dapat mengeratkan perpaduan umat Islam dari sudut amalan dan juga pemikiran terhadap sesuatu isu baru. Data-data yang ditemui samada dari sudut kaedah pembentukan fatwa mahupun penulisan fatwa itu sendiri memperlihatkan bahawa organisasi fatwa berperanan dalam membentuk perpaduan umat Islam melalui fatwa yang dikeluarkan.

Pendahuluan

Sejarah menunjukkan Tanah Melayu merupakan antara kawasan terawal menerima kedatangan Islam di rantau ini (Abu Bakar, 1986) dan mula tersebar sekitar abad ke-13 Masihi serta berkembag dengan pesatnya dalam abad ke-15 Masihi. Perundangan Islam dikesan sesudah tertegaknya kerajaan Islam di Melaka (S.Q. Fatimi, 1963). Agama Islam adalah agama rasmi Persekutuan (Perkara 3). Selaras dengan itu Enakmen Pentadbiran Undang-undang Islam diwujudkan bertujuan untuk menguruskan urusan agama Islam. Selangor adalah negeri pertama yang mewujudkan Undang-undang Pentadbiran Hukum Syarak (1952) diikuti oleh negeri-negeri lain termasuk negeri Kedah (1962). Enakmen ini juga melibatkan peruntukkan berkenaan urusan mufti dan fatwa.

Kedudukan Fatwa di Malaysia

Fatwa merupakan urusan pentadbiran hal ehwal agama Islam di bawah bidang kuasa Kerajaan Negeri. Ia termaktub dalam Jadual Kesembilan Perlembagaan Persekutuan. Sesuatu fatwa hanya layak dikeluarkan oleh mufti dan perlantikannya dilakukan oleh Sultan. Mufti pula dibantu oleh satu jawatankuasa yang dilantik¹. Pada dasarnya, urusan hal ehwal perundangan Islam berbeza di negeri-negeri Melayu termasuklah urusan fatwa itu sendiri (Alias, 2001). Selepas kemerdekaan, institusi fatwa diletakkan di bawah Jabatan Agama Islam. Ketika ini, belum wujud satu jabatan khusus berkaitan pentadbiran fatwa. Jabatan Mufti dipisahkan dengan pentadbiran Jabatan Agama Islam bermula pada tahun 1992. Undang-undang Islam yang dipakai adalah berdasarkan Mazhab Syafie merangkumi juga urusan pengeluaran fatwa (Wu Min Aun, 1999).

Perlembagaan Kedah menyatakan Sultan menjadi ketua agama Islam dan bertanggungjawab secara langsung mengenai hal agama Islam. Dalam urusan pentadbiran agama, ditubuhkan Majlis Agama Islam Kedah untuk membantu Sultan. Manakala Pejabat Mufti untuk mentadbir urusan yang berkaitan dengan permasalahan fatwa. Undang-Undang Tubuh Kerajaan Kedah menyebutkan dalam Perkara 33(b):

‘Raja adalah menjadi Ketua Ugama Negeri; dan Majlis Ugama Islam, yang ditubuhkan menurut Undang-Undang Negeri yang wujud sekarang ini hendaklah juga menulung dan menasihati Raja menurut Undang-Undang yang tersebut itu’.

Majlis Agama Islam Negeri Kedah

Dalam menjalankan tugas sebagai ketua agama Islam, raja-raja dibantu dan dinasihati oleh Majlis Agama Islam dalam semua perkara berkaitan agama Islam kecuali melibatkan hukum syarak. Dalam hal ini, Raja dibantu dan dinasihati

1 Hampir setiap negeri di Malaysia mempunyai jawatankuasa fatwa contohnya, Jawatankuasa Fatwa Kedah, Jama’ah Fatwa di Kelantan, Jawatankuasa Syariah di Melaka dan Jawatankuasa Perundangan Hukum Syarak di Wilayah Persekutuan, Pahang dan Selangor..

oleh mufti negeri (Enakmen No. 6 tahun 2008, Seksyen 7(1). Agama Islam adalah agama rasmi negeri Kedah (perkara 33(a), dan bagi melaksanakan kuasa dan tanggungjawab itu, maka diwujudkan Undang-undang Pentadbiran Ugama Islam Kedah (1962). Berdasarkan Perkara 33(b) pula Kerajaan Negeri hendaklah menubuhkan sebuah Majlis Agama Islam yang berfungsi membantu dan menasihati Sultan di dalam perkara-perkara yang berhubung dengan agama Islam di negeri Kedah sepertimana yang disebutkan dalam Undang-undang Pentadbiran Agama Islam Kedah 1962 Seksyen 4.

Bagi menjalankan polisi Majlis pula, maka telah ditubuhkan Jabatan Agama Islam Negeri yang berfungsi mentadbir dan menyelesaikan perkara berkaitan dengan ajaran Islam. Walaupun Majlis hanyalah merupakan badan penasihat kepada Sultan tetapi Majlis sebenarnya bertindak sebagai pihak berkuasa tertinggi dalam bidang agama. Majlis memberi nasihat kepada Sultan dalam urusan pentadbiran agama Islam termasuklah urusan fatwa (Sharifah Zaleha, 1997). Setelah berlaku pindaan kepada Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam di negeri-negeri, urusan berkenaan fatwa diletakkan secara khusus di bawah Jabatan Mufti negeri.

Perkembangan Institusi Fatwa di Negeri Kedah

Fatwa bermula ketika Islam dibawa ke negeri Kedah oleh seorang ulama Arab, bernama Syeikh Abdullah bin Syeikh Qumairi dan rakan-rakannya pada masa pemerintahan Maharaja Derbar Raja II (1136). Beliau telah mengislamkan sultan dan rakyat. Pengislaman ini merupakan bibit-bibit penting ke arah perlaksanaan syariat Islam dan penubuhan institusi fatwa di negeri Kedah. Sultan menjalin hubungan rapat dengan para alim ulama melantik mereka menjadi penasihat dalam pelbagai urusan agama. Catatan paling awal yang dapat dikesan berkaitan dengan fatwa berlaku pada zaman Sultan Muhammad Jiwa Zainal Azilin Muazzam Shah II (1710-1778). Beliau mengadakan peraturan dan undang-undang termasuk hukum syarak. Satu Jabatan Mufti telah diadakan diketuai oleh Syeikh Abdul Jalil (Buyung Adil, 1980) dan kemudian anaknya pula, Syeikh Abdul Kadir sebagai mufti (Mohd Shaghir, 1983). Ketika zaman Sultan Ahmad Tajuddin Mukarrom Shah (1854-1879), jawatan mufti terdapat dalam struktur pentadbiran agama Islam seperti yang disebut dalam Jurnal Peranan dan Kemajuan Majlis Agama Islam Kedah (1963-1993):

‘Adapun Duli Baginda Sultan Yang Maha Mulia itu menjadi Hakim yang menghukum segala orang-orang isi negeri itu dan Tuan Besar Haji Zain ditetapkan menjadi Kadi dikapit oleh Imam Besar Tuan Haji Mat Jaafar dengan Tuan Syeikh Ali dan yang menjadi mufti ialah Tuan Muhammad Taib bin Ismail’.

Semasa zaman Sultan Abdul Hamid (1879-1943) institusi fatwa terletak di bawah satu organisasi di bawah Pejabat Agama Islam Negeri yang ditubuhkan di Limbung Kapal, Alor Setar (Osman Ishak, 1981), diketuai oleh ‘Syeikhul Islam’² dan dibantu oleh seorang Kadi Besar. Pentadbiran Agama dibahagikan kepada dua bahagian utama iaitu bahagian Pentadbiran Am Urusan Hal Ehwal Agama Islam dan bahagian Syariah. Pada tahun 1935, Majma’ Syaikhul Islam³ menggantikan jawatan Syeikhul Islam. Ia dianggotai oleh Kadi Besar dan dua ahli yang dilantik bertujuan melicinkan lagi pentadbiran agama Islam negeri (Jurnal Peranan dan Kemajuan 1963-1993). Majma’ ini ditamatkan fungsinya apabila Majlis Agama Islam Kedah ditubuhkan pada tahun 1948. Tujuan Majlis ialah menasihati Sultan mengenai hal agama Islam (Osman Ishak, 1981). Seterusnya, diperkenalkan Undang-Undang Pentadbiran Agama Islam No. 9, 1962 menggantikan Enakmen 1948 dimana urusan fatwa diletakkan di bawah Jawatankuasa Fatwa (Enakmen Kedah, Seksyen 35-38).

Perubahan besar berlaku apabila segala urusana fatwa diletakan di bawah Pejabat Mufti Negeri Kedah Darulaman ditubuhkan mengikut waran perjawatan negeri Kedah Bil 3/1998 dan diletakan berasingan dengan Jabatan Hal Ehwal Agama Islam Kedah. Seterusnya pada 20 Februari 2008, telah diperuntukkan Enakmen No. 6 yang dinamakan Enakmen Mufti dan Fatwa. Enakmen ini berkaitan dengan segala urusan yang melibatkan fatwa dan mufti serta ditubuhkan dengan objektif menjadi tempat rujukan yang utama bagi melahirkan sebuah masyarakat Islam yang berilmu dan berwibawa serta untuk memahamikan masyarakat Islam tentang hukum-hukum Islam.

Peranan dan Bidang Kuasa Mufti

Perlembagaan Persekutuan melalui Jadual Kesembilan, Senarai Negeri meletakkan peranan dan bidang kuasa mufti terikat dengan enakmen-enakmen dan undang-undang pentadbiran Islam yang berkuat kuasa di dalam sesebuah negeri.

2 Tiga orang ulama dilantik pada zaman Sultan Abdul Hamid Shah iaitu Syeikh Muhammad Khayyat (1901-1903), Syed Abdullah Dahlan (1904), dan Haji Wan Sulaiman Wan Sidek (1905-1935). Sila lihat Mat Kasim b. Ab Majid, *Sultan Abdul Hamid Shah 1864-1945* dalam Lindungan Bulan, jil. 9, November 1981, bil. 1, Alor Setar, Persatuan Sejarah Malaysia (Kedah), hlm. 18 dan lihat juga Osman Ishak, 1981, hlm. 47.

3 Gelaran ini telah digunakan pada tahun 1936 sehingga 1964. Ia terdiri dari tiga orang anggota, iaitu Kadi Besar Sheikh Ahmad Wakas (pengerusi) Haji Abdul Ghani dan Sheikh Mahmud bin Mohd Noh (anggota). Diikuti Sheikh Mahmud bin Mohd Noh (pengerusi). Seterusnya Haji Abdul Rahman bin Abdul Latiff (pengerusi), dan beliau ialah pengerusi Majma’ Syeikhul Islam yang terakhir di Kedah. Lihat Osman Ishak, 1981, hlm. 47.

Di negeri Kedah, Enakmen no. 6 2008 memperincikan peranan dan kuasa mufti dalam melaksanakan tugasnya. Ketika mengeluarkan fatwa, mufti dibantu oleh satu Jawatankuasa Fatwa⁴ (Seksyen 8(2). Selain mengeluarkan fatwa, mufti juga bertanggungjawab kepada DYMM Sultan berkaitan hukum syarak.

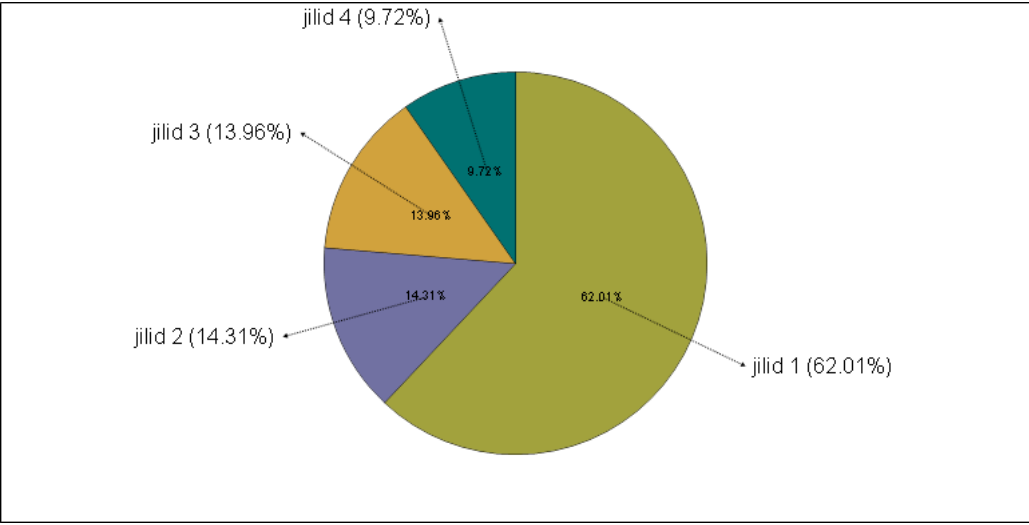
Seksyen 7 (1): ‘Mufti hendaklah membantu dan menasihati Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Sultan berkenaan semua perkara hukum syarak dan dalam semua perkara sedemikian hendaklah menjadi pihak berkuasa utama di negeri Kedah Darul Aman selepas Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Sultan, kecuali jika diperuntukkan selainnya dalam enakmen ini’.

Prosedur Pengeluaran Fatwa

Sebarang persoalan hukum hendaklah diajukan terus kepada mufti. Mufti dan Jawatankuasa Fatwa juga berhak untuk mengeluarkan fatwa sama ada atas daya usahanya atau atas titah perintah Ke bawah DYMM Sultan (Seksyen 19(1)(a) (b). Peruntukan menyebutkan, fatwa boleh dikeluarkan apabila ada permohonan secara bertulis kepada mufti (Seksyen 19(c). Permohonan boleh dibuat melalui surat, telefon, faks atau berjumpa terus dengan Pejabat Mufti. Tidak semua permohonan dibawa ke dalam mesyuarat Jawatankuasa Fatwa. Permohonan akan ditolak sekiranya ia tidak memberi manfaat. Permohonan yang dikira sesuai, mufti boleh mengarahkan suatu penyelidikan dijalankan oleh pegawai penyidik dan satu kertas kerja disediakan (seksyen 21(1) yang meliputi segala butiran yang perlu seperti dalil-dalil dan rujukan untuk dibincangkan. Kebiasaannya, pegawai penyidik menyediakan kertas kerja dan dibantu oleh penolong pegawai penyidik ataupun dengan bantuan pihak luar seperti pandangan pakar ekonomi atau pakar kesihatan dalam memberikan maklumat tambahan yang diperlukan. Apabila sesuatu fatwa diwartakan, maka ia mengikat masyarakat Islam di negeri Kedah. Kegagalan mentaatinya boleh menyebabkan tindakan undang-undang diambil. Sebelum diwartakan, fatwa tersebut akan diteliti oleh Penasihat Undang-Undang Negeri untuk memastikan bahasa yang digunakan adalah bahasa undang-undang. Setelah itu, ia akan disemak semula oleh mufti sebelum dihantar ke SUK bahagian Pentadbiran untuk diwartakan.

Analisa Statistik Fatwa

Umumnya di Malaysia, keputusan fatwa dapat dikategorikan dalam tiga bentuk, pertama, fatwa yang diwartakan; kedua, jawapan-jawapan fatwa yang diputuskan dalam mesyuarat jawatankuasa fatwa dan ketiga, fatwa yang dikeluarkan oleh mufti secara persendirian berbentuk lisan dan tulisan. Hanya kategori pertama sahaja yang mengikat dan mempunyai implikasi undang-undang. Kertas kerja ini akan hanya melihat empat buah buku himpunan fatwa yang dihasilkan oleh Jabatan Mufti Negeri Kedah. Hasil kajian yang dilakukan ke atas fatwa-fatwa yang ditulis oleh Jabatan Mufti dalam koleksi himpunan fatwa adalah seperti berikut:

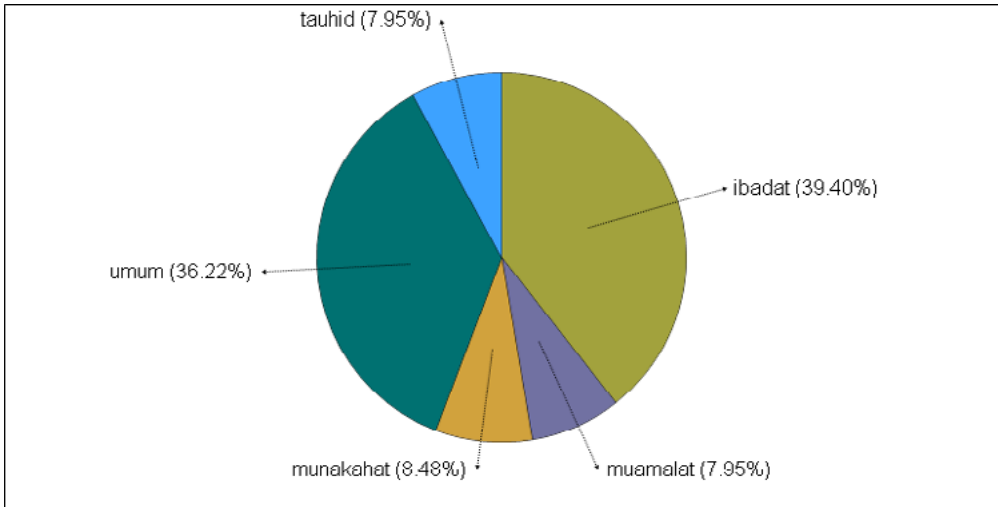

Rajah 1: Bilangan fatwa mengikut jilid himpunan fatwa.

Keseluruhannya, terdapat sebanyak 566 fatwa telah ditulis oleh Pejabat Mufti dalam empat himpunan fatwanya. Berdasarkan kepada analisis deskriptif yang dijalankan melalui rajah 1 menunjukkan wujud perbezaan jumlah yang agak ketara. Jilid 1 sahaja sebanyak 351 (62.01%) fatwa dikeluarkan. Jilid 2 sebanyak 83 (14.31%) fatwa dikeluarkan, jilid 3

4 Enakmen 2008 perkara 11(1) memperuntukkan Jawatankuasa Fatwa hendaklah terdiri daripada a) Mufti sebagai pengerusi. b)Timbalan mufti sebagai ahli. c)Tiga orang anggota Majlis, dan tidak kurang daripada dua dan tidak lebih daripada enam orang lain, yang layak dan sesuai dilantik oleh Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Sultan atas nasihat mufti.

sebanyak 78 (13.96%) dikeluarkan. Manakala jilid 4 pula terdapat hanya 54 (9.72%). Keadaan ini berlaku kerana jilid-jilid ini mewakili fatwa-fatwa untuk beberapa tahun yang berbeza. Jilid 1 bermula dari tahun 1964–1993, jilid 2 dari 1994–2002, jilid 3 dari 2003–2008 dan yang terakhir dari 2008–2009.

Rajah 2: Kategori fatwa mengikut kesesuaian masalah.

Secara keseluruhannya fatwa-fatwa ini telah dikategorikan kepada lima bidang. Pertama, tauhid mengandungi 7.95% (45) fatwa. Kedua, ibadat, 39.40% (223) fatwa. Ketiga, munakahat sebanyak 8.48% (48) fatwa, keempat, mualamat sebanyak 7.95% (45) dan kelima, kategori umum sebanyak 36.22% (205) fatwa. Rajah 2 di atas jelas memaparkan bahawa fatwa berkaitan ibadat adalah merupakan jumlah terbanyak yang dikeluarkan berbanding dengan fatwa-fatwa yang lain. Ia mewakili hampir separuh (39.40%) daripada fatwa-fatwa dalam kategori yang lain. Keadaan ini menggambarkan keperihatinan masyarakat Islam terhadap ibadat yang mereka laksanakan. Apatah lagi ibadat merupakan asas terpenting dalam kehidupan umat Islam demi menjamin kebahagiaan di dunia dan akhirat. Kebimbangan masyarakat terhadap amalan yang mereka lakukan menyebabkan banyak persoalan diajukan kepada pihak Jawatankuasa Fatwa.

Perbincangan mengenai Kaedah Penetapan Fatwa dalam mengekalkan perpaduan umat di negeri Kedah

Umat Islam sentiasa berhadapan dengan pelbagai persoalan baru. Oleh itu, usaha menetapkan hukum perlu diteruskan. Setiap hukum atau fatwa hendaklah berdasarkan kekuatan istinbat (Saedon, 1996). Enakmen No.6, seksyen 26(1) memperuntukan garis panduan dalam berfatwa. Umpamanya pemakaian mazhab tertentu. Peruntukan menyatakan sebarang persoalan hendaklah diselesaikan berdasarkan pendapat mazhab Syafi’i.

“Dalam mempertimbangkan apa-apa fatwa di bawah seksyen 21 atau memperakukan apa-apa pendapat di bawah seksyen 25 Jawatankuasa fatwa hendaklah, pada lazimnya mengikut *qaul muktamad* Mazhab Syafi’i berlandaskan al-Quran, Hadis, *Ijma’* *Ulamak* dan *Qiyas*”.

Secara amnya, Mazhab Syafi’i adalah rujukan utama dalam menetapkan fatwa. Ia bertujuan mengelakkan percanggahan pendapat dan kekeliruan dalam kalangan masyarakat (Alias, 2001). Keadaan ini sekaligus boleh mewujudkan kesatuan amalan dan fikiran dalam kalangan masyarakat seterusnya dapat mengelakkan perpecahan. Namun, jika Jawatankuasa Fatwa berpendapat bahawa *qaul muktamad* dari Mazhab Syafi’i boleh membawa kepada keadaan yang berlawanan dengan kepentingan awam, pihak Jawatankuasa Fatwa bolehlah dengan keizinan daripada DYMM Sultan mengikut *qaul muktamad* dari Mazhab Hanafi, Maliki atau Hambali. Seksyen 26 (2) menyebutkan:

“Jika Jawatankuasa fatwa berpendapat bahawa dengan mengikut *qaul muktamad* Mazhab Syafi’i suatu keadaan yang berlawanan dengan kepentingan awam akan terhasil, Jawatankuasa fatwa bolehlah mengikut *qaul muktamad* Mazhab Hanafi, Maliki atau Hambali setelah mendapat perkenan Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Sultan”.

Peruntukan ini jelas menggambarkan bahawa tidak terdapat kekangan untuk menerima pandangan yang sesuai dan munasabah demi kemaslahatan masyarakat walaupun di luar dari *qaul muktamad* Syafi’i. Kajian teks mendapati pendapat mazhab lain diambil sekiranya ia bersesuaian dengan keadaan semasa dan keperluan tertentu. Terutamanya pandangan dari mazhab Hanafi, contohnya dalam persoalan zakat fitrah⁵. Justeru, realitinya fatwa di negeri Kedah tidak bertaqlid

5 Fatwa Kedah menyebutkan ‘harus dibayar fitrah dengan wang bertaqlidkan kepada mazhab Hanafi dan sekarang ini telah menjadi amalan kebanyakan kaum muslimin di seluruh negara’. Lihat buku 2, fatwa no 31).

kepada Mazhab Syafi’i semata-mata. Kaedah sebegini adalah lebih sesuai kerana ia akan menghasilkan fatwa yang bersesuaian dan menepati kehendak semasa (Alias, 2004) dan tidak *ta’asub* kepada mazhab tertentu (Wahbah Zuhailly, 1969). Jika tidak ditemui mana-mana *qaul muktamad* daripada empat mazhab maka bolehlah diputuskan mengikut hemat Jawatankuasa Fatwa sendiri (Seksyen 26(3)).

Peruntukan ini memperlihatkan keterbukaan pihak Jawatankuasa Fatwa untuk mengambil pandangan hukum dari mana-mana mazhab Sunni. Bahkan, pandangan selain daripada empat mazhab tersebut sehingga sampai kepada *ijtihad* yang lebih luas. Ertinya, Jawatankuasa Fatwa kelihatan bebas menentukan kaedah yang sesuai untuk dipakai bagi menyelesaikan persoalan yang timbul berasaskan keperluan dan kepentingan awam. Apa yang penting dalam usaha mengeluarkan fatwa, pihak yang bertanggungjawab berusaha menjadikan sesuatu fatwa itu boleh mendatangkan manfaat dan maslahat kepada masyarakat umum. Selain itu, masyarakat awam juga tidak dibenarkan mengeluarkan fatwa bertentangan dengan fatwa rasmi.

Kesimpulan

Pejabat mufti bertanggungjawab melaksanakan segala urusan fatwa. Setiap permasalahan yang timbul akan dijawab oleh pihak bertanggungjawab berdasarkan kepada yang pertamanya keutamaan hendaklah diberikan kepada mazhab Syafie, kemudian kepada lain-lain mazhab yang dibenarkan setelah mendapat keizinan daripada Sultan. Berdasarkan perkembangan ini, institusi fatwa bertindak sebagai suatu mekanisma penting dalam menjaga keamanan dan kebajikan masyarakat. Ia juga bertindak sebagai badan penyelarasan dan penyeragaman hukum untuk kepentingan umum serta mewujudkan suasana perpaduan dan kesatuan dalam kehidupan seharian. Malahan ia juga berupaya membentuk satu pemikiran yang sama terhadap sesuatu isu yang timbul dan mengelak dari berlakunya kontroversi serta polemik yang berpanjangan.

Rujukan

Abu Bakar Abdullah. (1986). *Ke Arah Perlaksanaan Undang-Undang Islam di Malaysia: Masalah dan Penyelesaiannya*. Kuala Terengganu: Pustaka Damai

Ahmad Hidayat Buang. (2004). *Fatwa di Malaysia*. Universiti Malaya: Jabatan Syariah dan Undang-Undang, Akademi Pengajian Islam.

Alias Azhar. (2001). Metodologi Jawatankuasa Fatwa Negeri Kedah Dalam Mengeluarkan Fatwa-Fatwa: Kajian dari tahun 1985-1995: Tesis Sarjana, Fakulti Syariah, Universiti Malaya.

Buyung Adil. (1980). *Sejarah Kedah*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Fatimi S,Q. (1963). *Islam Comes To Malaysia*. ed. Shirley Gordon. Singapore: Malayan Sociological Research Institute Ltd.

Jurnal Tahunan Perdana dan Kemajuan (1963-1993) Majlis Agama Islam, Alor Setar Kedah, 1995.

Mohd Daud Bakar. (1997). ”Instrumen Fatwa dalam Perkembangan Perundangan Islam”. *Jurnal Syariah*, Jld. 5. Bil.1. hlm.1-14

Nor Naemah bt. Abd Rahman. (2007). ”Amalan Fatwa di Malaysia: Antara Keterikatan Mazhab dan Keperluan Tarjih”. *Jurnal Fiqh*, bil 4. hlm.85-102.

Othman Ishak. (1981). *Fatwa Dalam Perundangan Islam*. Kuala Lumpur: Fajar Bakti.

Wu Min Aun. (1999). *The Malaysian Legal System*. Petaling Jaya: Longman.